
periszkóp

(Portyázó jegyzetek)

VARGA ZOLTÁN

5.

(*Natalia Ginsburg regényéről, az írói szenvedélyéről, tudásról, tudományellenességről, intuícióról stb.*) „Az egyik legkiválóbb olasz író, Natalia Ginsburg kisregénye egy ábrándkergető, kicsit együgyű asszonyról szól, aki előkelő házasságot tervez szép, de buta lányának, s mikor ez a terve meghiúsul, a városba költözik, kiállítási szalont, majd divatáruüzletet készül nyitni, de semmi sem sikerül neki, minden kicsúszik a kezéből. Egy szélhámós nő rászedi, meglép megtakarított pénzcskéjével, s ő hasztalanul házal sérelmével és igazával. Hamis ábrándjai vesztével eszménytelen, reménytelen közönybe süpped, erkölcsi csődbe jut, hiszen egy kíméletlen társadalomban nem lehet jámbor holdkórosként élni.” Az író *Baktérítő* (Európa Könyvkiadó, Budapest) c. kisregényének fűlszövegét idézem, nemcsak kényelemből fakadó rossz szokásom miatt, hanem mert akarva-akaratlan belekötni kényszerülök a „kíméletlen társadalom” megfogalmazásba, nem mintha túl súlyosnak ítélném a kapitalizmus mai olasz változatára, csak éppen úgy tűnik, „holdkórosként élni” a mai szocialista társadalomban sem igen lehet, sőt nem is hiszem, hogy feltétlenül az lenne egy társadalom emberségességének mércéje, hogy mennyire nyújt lehetőséget a holdkórosságra. Ginsburg regényében pedig nagyon is mellékesnek látszik a társadalmi keret, amelyben a történet lejátszódik: némi módosítással valamelyik szocialista ország társadalmi közegében is elképzelhető lehetne — sajnos annyira még sehol sem változtatta meg a szocializmus a társadalmi körülményeket, hogy ne lennének magukra maradt, gyermekeiktől elidegenedett, középkorú özvegyek, akik legfőképpen emberi kapcsolatok után vágyanak, s ne lennének ezt kihasználó szélhámósok is. Ginsburg regényében ugyanis mindennek előtt éppen a művének középpontjában álló anya-figura kétségbeesett kapcsolatkeresése, érzelmi „kapaszzkodása” szembetűnő és megrázó is egyben. Az viszont, hogy végeredményben miért is érezzük ilyennek,

már inkább módszerbeli kérdés, s voltaképp csakis ezt érdemes érinteni a regényről szólva, hiszen magában a történetben semmi rendkívülit sem találunk, hétköznapinak, „átlagtragédiának” is mondható. De ugyanakkor a módszerekben sincs semmi harsányan új, megvan viszont benne a finom megfigyelések, a belső drámát érzékeltető apró részletek tömege, az anya gesztusainak, szavainak (ez utóbbiaknak közvetett, sűrítetten „átmesélt”) pontos regisztrálása, megannyi színfolt, amelyek mintegy összhatásukban teremtik meg a regény „optikai szűrékéjét”, vagyis az író végeredményben *szenvtelen stíluseszközei* révén hozza emberközébe alakját, annyira, hogy, bár bizonyos elnéző iróniával szemléljük, képesek vagyunk szánalmat is érezni iránta. Ennek ellenére, úgy tűnik, a szerző kissé mintha a dolog könnyebb végét megragadva nyúlt volna tárgyához, némileg mintha visszariadt volna a legnehezebb írói feladattól, a belülről ábrázolástól, illetve a külső és belső láttatás között mintha egyfajta kompromisszumot igyekezett volna találni: magát a történetet ugyanis nem magával az asszonnyal mondatja el, hanem annak másik, „okos” lányával (ez mellesleg még írással is próbálkozik, tehát „szakmabelinek” mondható), aki a dolgok alakulására szinte semmi befolyással sincs, sőt sokszor csak közvetve tanúja az eseményeknek, mégis úgy szól róluk, mintha minden a szeme előtt játszódott volna le — úgyesen megválasztott középútról van itt szó, a hagyományos „írói mindentudás” és a modern szubjektív látószög között.

Mindezt említve nem véletlenül emeltem ki a *szenvtelenséget*, mivel vele kapcsolatban nemrég tudatták velem, hogy „korunk művésztén kívül” állok, s hogy „a Móricznál még valahogy bevált módszer — az elhallgatással, látszólagos szenvtelenséggel, teremtett drámaisággal” lényegében már meghaladottnak tekinthető, jómagam viszont kissé különösnek találtam éppen Móricz említését, talán azért is, mert a szenvtelen írói hozzáállásra gondolva sok más név jóval előbb jut eszembe Móriczénál, de még inkább a túlzott igyekezet miatt, hogy az idejélmúlt-ságot bizonyítandó, mindenképp egy rég klasszikusnak számító író módszeréről essen szó. Pedig ez a módszer, különböző formában, nagyon is megtalálható a mai prózáirók legtöbbszörénél, s nem is csupán a hagyományos kritikai-realista, „nagyepikai” stílus jellemzője, hanem, bizonyos áttételességgel, megváltozott szerepkörrel, fellelhető a szubjektív ábrázolási módszerben, a hősök szemével történő láttatásban is. És ha neveket kívánok említeni, a példaként felhozott Ginsburg mellett, éppoly nyugodtan sorolhatnám fel Hemingwayt, Faulkner-t, mint mondjuk Heinrich Böllt, Saul Bellow-t, William Styront vagy éppen J. D. Salinger-t is, bármennyire merésznek tűnhet is első pillantásra ez a felsorolás, legalábbis ami Salinger-t illeti. Hiszen ha van egyáltalán jó példa az „indulatos prózára”, a valóság „primer indulatokkal való megközelítésére”, a „naiv hősre”, sőt, ha úgy tetszik, „a tipizálás felületességére”, akkor Salinger, magyarul a fordítói önkény jóvoltából *Zabhegyező*ként ismert regénye (*The Catcher in the Rye*) ilyennek mondható. De nemcsak éppen egy példáról van itt szó, hanem egy világirodalmi áramlat elindítójáról is egyben, mivel a regény keltette hullámok a beatnik-írók prózájában éppúgy tovább verdesnek, mint nálunk Végel László Makrójában. Úgy tűnik azonban, hogy még Salinger regényében is jelen van a szenvtelenség egy bizonyos fajtája, a *szenvedélyes hangvétel ellenére* is, abban a módszerességben, amellyel az író ezt a hangot

megszóltatta, jöllehet ennek kapcsán kissé a magam korigálására is kényszerülök, annak tisztázására, hogy, bár korábban Végel *A szenvedélyek tanfolyama* c. regényéről írva, s most is, szenttelen hangvéltelt is emlegettem, ennél mindig is lényegesebbnek éreztem az átgondolt, körültekintő írói építkezést, s erre gondoltam akkor is, amikor a közvetlen (primer) írói indulatokkal kapcsolatos kételyeimnek adtam hangot. Más szóval, úgy tetszik, az indulatokat, a valóságosakat is, a műben mindig szimulálni kell, még ha olyan hőst ábrázolunk is első személyben, akivel teljesen azonosulunk, annyira, hogy akár a magunk „szócsövének” is tekinthető. Azaz hát mit is jelent esetünkben ez a szimulálás? Nem mást, mint tudatosságot, önmagunk szakadatlan kritikus figyelését, mert amint kissé „elengedjük magunkat”, s hagyjuk, hogy a szöveg mintegy „magától” áradjon, nyomban bekövetkezik a félresiklás, aminek folytán végül éppen az marad el, ami, a mindennél fontosabb találó jellemzés mellett, csakugyan a művészi alkotás egyik fontos tényezője lehet, a „művészi információk váratlansága”. Félő ugyanis, hogy holmi automatizmus, spontán áradás esetén információink, akaratunk ellenére, nagyon is „vártak” lesznek, menthetetlenül szövegünkbe furakszanak a *közhelyek*.

Mindez különben nem is csak Ginsburg regényéről jut most eszembe, hanem a német R. Baumgart írása kapcsán is (*A nem írók irodalma, Magyar Szó*, 1971. máj. 29.), mivel az igen érdekesen érinti egyebek mellett az itt szóban forgó kérdéseket is, bár a cikk szerzőjének az irodalom utópisztikus irányba fordulására vonatkozó jóslataival kissé nehéz lenne egyetértennem, ha másért nem, hát azért, mert az irodalom egészének ilyen vagy olyan irányba fejlődéséről aligha lehet szó a jövőben, sokkal valószínűbb, hogy az továbbra is ellentétes törekvések halmazaként él majd, az efféle jósolgatás tehát legalább annyira értelmetlennek látszik, mint olyan amorf gyűjtőfogalmaknak, mint amilyen a „modern irodalom”, értéséről vagy nem értéséről beszélni. Amit azonban Baumgart a dokumentum- illetve interjú-irodalomról mond, annál helyénvalóbbnak látszik: „Egy olasz munkanélküli — írja egy helyütt — napi küszködését akarván kifejezni, ezt mondja: »Ott állok az ablaknál, amikor a nap felkel, és este is, amikor lenyugszik.« Egy német asszony így beszél szerelmi ügyéről: »Harrynál úgy éreztem magam, mint biztos kikötőben és nem akartam elhagyni, hogy új viharoknak legyem ki magamat.« Az elbeszélőknek van kifejezőképességük, noha konvencionálisan fogalmazznak, csakhogy az olasz tiszteletreméltó konvencióhoz nyúl: prózában mond népdalrefrént, a szerelmes német asszony viszont a magazinregények szó- és érzelemsablonjait idézi”. Más-hol viszont így folytatja: „És éppen ez emlékeztet a mai irodalmi próza írásmódjára. Az interjúalanyok szájára tóduló, öntudatlan, klisék diktálta fecsegést olyan elbeszélők, mint Faulkner, Céline, Queneau vagy Arno Schmidt szimulálják, tettetik. A hétköznapi locsogás »műhibáját« beledolgozzák prózájukba, mint a szúrágta lyukakat a stílbútorokba.” Ezt követően Baumgart írásában meglehetősen elmarasztalja ezt az írói eljárást, más eszményeket tartva szem előtt, meggyőződésem vagy ízlésem szerint azonban nincs igaza, mivel éppen az említett „bedolgozások” miatt képes Faulkner, s ugyanígy Moravia, Salinger, Nelson Algren stb., kísértetiesen valószínű lenni, azáltal, hogy azt, ami a spontánul megnyilatkozó emberből akaratlanul bukik ki, ők *szándékosan és mér-*

tékkel alkalmazzák, olyképpen, hogy a közhely mintegy elidegenül önmagától, közhelyjellege hangsúlyozottá válik, s a figura jellemzőjévé is egyben, szemben a naiv elbeszélővel, aki azonosul vele, s magától értetődő természetességgel használja. Különben roppant nehéz feladattal kerül szembe, aki erre az ábrázolási módra vállalkozik, s így nyilván az sem véletlen, hogy nekem is inkább csak másoktól számon kérni sikerült, semmint eredményesen alkalmazni (no és alighanem Ginsburg se véletlenül választotta a maga középútját), hiszen a belülről ábrázolással az író vállalni kényszerül a nézőpont rögzítettségét, s egyben a választott hős személyiségének, mindenekelőtt szellemiségének, korlátait (minél „egyszerűbb”, átlagosabb vagy éppen „átlagon alulibb” szereplőről van szó, annál inkább), ugyanakkor pedig a külvilágot, a mellékalakokat is láttatnia kell, lehetőleg minél érzékletesebben és a „kölcsonvett én” egyéniségével legalább látszólag összhangban is. Ám az is a feladathoz tartozik, hogy az író valamiképpen kívül is kerülhessen szereplőjén: enélkül képtelen lenne hősét kritikusan szemlélni, s ez nemcsak abban az esetben fontos, ha, teszem fel, egy egyértelműen negatív figuráról van szó, amikor is könnyen olyan látszat keletkezhet, hogy az író annak tetteivel vagy nézeteivel azonosul (botfűlő és moralizáló kritikuskok különben is hajlamosak ilyesmivel vádolni az író), hanem ugyanilyen fontos egy ún. naiv hős esetében is, amikor mintegy ki nem mondva, rejtetten kell a hős és megalkotója közötti szintkülönbséget érzékeltetni. Ennyire bonyolult és összetett feladat pedig aligha végezhető el hirtelen nekifutással, ösztönösen, hanem csakis azzal a tudatossággal, és hozzáértéssel, amivel a tudatos, intellektuális színész is alakít, egyidejűleg ébresztve fel a megszemélyesített szereplő iránti megértést és elmarasztaló bírálatot a közönség soraiban. No persze ez a hozzáértés nem tévesztendő össze holmi esztétikai szabályok, „megbízható eszközök” szem előtt tartásával (az eszközök hagyományos vagy újszerű voltát egyébként másodrendűnek érzem: egy a lényeg, mennyiben szolgálják a kitűzött cél elérését), tehát az ilyen értelemben vett „jól megírtsággal”, az „irodalmi hivatalnoknyelvvél” sem. A jól megalapozott mesterségbeli tudás, a „labdakezelés” ismerete azonban elengedhetetlen, még akkor is, ha valami a hagyományostól egészen eltérőt kívánunk nyújtani — végeredményben ismernünk kell azt is, amit elvetünk. Különösképpen érvényes ez a nyelvi tudásra, s ezzel kapcsolatban Illyés Gyulát is érdemes idézni: „Hanyag stílus — főleg szándékosan (művészien) hanyag — rejthet még tiszta közlendőt. De mocskos, tudatlan? Előfordulhat, nagy-nagy talánokkal.” (*Új Írás*, 1971. 3. sz. — *Az emberi szó jelene és jövője — körkérdés.*) Egyébként vizsgálódásom tárgya kapcsán én itt a „szándékosan (művészien) hanyag” stílust érzem különösen fontosnak, mivel az belülről ábrázolás esetén gyakran *szükségszerű követelménnyé* lép elő. Naiv hős esetében különösen, mivel a naivitás csakis annak tervszerű „szimulálása” által töltheti be a neki szánt leleplező szerepet; Salinger, úgy tetszik, nagyon is tisztában volt ezzel, hiszen a cseppet sem terjedelmes *Zabhegyező* megírása több éven át foglalkoztatta: hősének Holden Caulfieldnak mesterien megformált naivitása ezért könyörtelenül leleplező. És ugyanakkor olyan, a „spontán vízióra” mindenekfelett esküvő írónál is, amilyen Jack Kerouac, alighanem több szerepe van nemcsak a tudatos módszerességnek, de kifejezetten a *pozitív tudásnak* is, mint amennyire azt, tulajdon élet-

szemléletüktől gátolva, elismerni hajlandók, sőt Ady is eszembe jut itt, aki, Schöpflin szerint, alapos műgonddal, sokat javítgatva írta meg költeményeit, ám szívesen keltette annak látszatát, mintha azok a megszálottság lázában születtek volna — pedig a költészetnek, természeténél fogva, csak több köze van a spontaneitásához, mint a prózának, ami mindenekelőtt mégiscsak a ráció művészete. Módszereit tekintve valamennyi művészeti ág közül a prózáírás áll legközelebb a tudományhoz, még ha céljai és eredményei nem is lehetnek azonosak a tudományéval. Ez pedig akkor is érvényes, ha valamely prózai mű tartalmilag tudás- és tudományellenes, ösztönösségre, spontaneitásra, intuícóra hivatkozik. Végső fokon a tudás tagadásához is tudás kell; a szellem vidám és tolokodó fintoráról van itt szó: ha kitessékelik az ajtón, bejön az ablakon...

E „kitessékelés” azonban már új kérdésként jelentkezik. Csakis a jegyzetek keretében persze, hiszen, ha meggondoljuk, ami az alkotók egy részének a tudással való szembefordulását illeti, nincs is éppen új dologról szó, hanem olyan jelenségről, ami úgyszólván már az újkor tudományos forradalmával egyidőben jelentkezik. Keats pl. lesújtónak találta, hogy Newton megmagyarázta a szivárvány tüneményét, nyilván mert úgy érezte, ezzel egyfajta „csoda-élménytől” fosztották meg, századunkban pedig ez a tudományellenesség még kifejezettebbé vált, s új, a Keatsénél sokkal komolyabbnak tetsző tartalmat is kapott. Részben azért, mert az alkotók, akik, amennyiben alkotók kívántak maradni, nem válhattak valamely tudományág specialistáivá, egyre inkább érezni kezdték, hogy képtelenek a mindjobban felhalmozódó ismeretanyagot elsajátítani, s ilyenképpen a személyes szubjektív hangvétel, a szereplőn keresztül történő ábrázolás eluralkodásában, az emberi kapcsolatok, a társadalmi viszonyok áttekinthetelenné válása mellett, nyilvánvalóan ez a tényező is fontos szerepet kapott, érdekes módon azonban egy kiterjedésben szükségszerűen korlátozottabb, ám annál „valóságosabb”, „belterjes” valóságot hozva létre, hiszen nem kell ahhoz okvetlenül tagadnunk az anyagi világnak az emberi tudattól független létezését, hogy azt állítsuk, a valóság „gyakorlatilag” mindig egy szubjektum látóterében létezik, nélküle „magánvaló” csupán, mintegy sötétben marad. De egyes tudományos elméletek kérészélete is óvatosságra intette az alkotókat a tudománnyal szemben: Zola esete a *Rougon—Macquart*-ral közismert intő példává vált, s valóban a *Pascal doktort* olvasva, kamaszfejjel és éppen csak tudva valamit kromoszómákról és génekről, nekem sem volt nehéz felismerni a regényben lévő örökléstani fejtegetések képtelenségét. Mások viszont a tudomány rávetődő árnyékától féltették az irodalmat mint szuverén művészetet, s a maguk alkotói szabadságát, mindenekelőtt a művészi intuíció elsőbbségére apellálva, néha olyan szélsőségeket is produkálnak, mint D. H. Lawrence, aki, amint azt Aldous Huxley írja róla, rendszerint annyival intézte el a tudományt, hogy „a tudósok mind hazugok”, sőt odáig ment, hogy még a Holdról sem volt hajlandó elismerni annak halott kötömege voltát, s tagadva, hogy fénye a Naptól ered, csökönyösen valami „dinamikus” rádium- vagy foszforszerű anyagból állónak tekintette.*

* D. H. Lawrence: *SELECTED LETTERS* (Válogatott levelek), Penguin Books, London, 1961. — Huxley bevezetője)

Lawrence-nak erre a furcsa magatartására persze csak legyintheünk, annak megállapítása mellett, hogy ez mit sem von le alkotói értékéből, bár nem is ez teszi nagy íróvá. A tárgyalt tudásellenesség komoly gyökereit figyelembe véve azonban mégsem tehető meg ugyanez, főleg ha az ipari társadalom mai elidegenült világára gondolunk, amit számos más alkotó mellett különben szintén D. H. Lawrence ábrázol riasztó színekkel, s ami érzelmileg-emberileg nagyon is érthetővé teszi ezt az írói alapállást, melynek kialakulásában nyilván része van a különböző irracionális filozófiai irányzatoknak is, a tudomány, illetve a technika fejlődése következtében létrejött állapotok elutasítása tekintetében éppúgy, mint az „irracionális megismerési tényezők”, mindenképp az intuíciónak szerepének túlhangsúlyozásában, illetve túlértékelésében. És valóban, noha túlértékelést említettem, ami az intuíciónak illeti, szerepét aligha lehet tagadni a művészetben. Annál kérdésesebb viszont, lehetséges-e kizárólag rá hagyatkozni, lehet-e a gondolkodással, a logikával szembeni fölényéről beszélni. Az intuíciónak elsőbbségére hivatkozók ugyanis egy kicsit mintha azokra hasonlítanak, akik az események előre megálmodásában hisznek, s érvelésük során mindig pozitív példákra hivatkoznak, figyelmen kívül hagyva azokat az eseteket, amikor álmaik nem következnek be. De még ha mellőzzük is ezt a kicsit frivol „statisztikai” hasonlatot, akkor is megmarad a kérdés, hogy, amennyiben nem tulajdonítunk neki valami természetfeletti eredetet, különbözik-e az intuíciónak alapvetően a logikai következtetéstől, vagy pedig lényegét tekintve csupán olyan logikai következtetés, amelynek csak végeredménye válik tudatossá, míg kiindulópontja és közbeeső állomásai öntudatlanok maradnak. Ez pedig azt jelentené, hogy az intuíciónak éppúgy lehet helyes vagy téves, mint a logikai következtetés. Ha ugyan nem még több tévességének „esélye”, éppen a „menet közben” történő tudatos önkontroll hiánya folytán. Nehezen hagyható figyelmen kívül ez a kérdés, még akkor is, ha szem előtt tartjuk, hogy az irodalomnak végső fokon nem holmi abszolút vagy pozitív igazságok tisztázása képezi célját, hiszen természetes alkotói igénynek tűnik, hogy, bármennyire autonóm legyen is valamely irodalmi alkotásban felépített világ, valami módon a valósághoz is kapcsolódnia kell, enélkül a művészet üres és ártatlan játék lehetne csupán. Sajnos azonban az intuíciónak lényegét még a tudományos lélektan sem tisztázta megnyugtatóan, sőt, annak nem egy avatott művelője szerint, még ma sem lehetséges a lélektanról mint igazi tudományról beszélni. Csakhogy félretelhatjuk-e minden részeredményével együtt, csak azért, mert teljes egészében nem támaszkodhatunk rá? És még inkább, számíthatjuk-e ugyanígy az értelemre, azért, mert századunkban épp elég olyan dolgot tapasztalhattunk már, amelyekből megtanulhattuk, hogy okunk van kételkedni benne? Korunk nem „értelmes kor”, annyi bizonyos, csak hogy ezért kizárólag az értelem hiányára, az „esztelenség orgiáira” van okunk nehezíteni és nem az értelemre. Mert ugyan mi mással közelíthető meg a valóság, ha egyáltalán megközelíthető, ha nem értelemmel, még a művészet vonatkozásában is? Talán csak nem indulattal? Vagy „divat-indulattal”?

Anatole France-nál olvastam egyszer valahol egy emberről, aki kezében egy szál gyertyával botorkál egy sötét erdőben. Aztán jön egy teológus, és azt is kiüti a kezéből...

(Kultuszról, történelemről, vargabetűkről.) A kultusz a meg nem értett dolgok tisztelete. A kultusz a szellem kapitulációja. A kultusz értelemellenes, szellemellenes. Mert a szellem kritika, s a kultusz kritikátlanság. A kritika értés, a kultusz értetlenség.

Az értés elsajátítást jelent, birtokbavételt. A kultusz birtokba vettést, lebirtságot, önmagunk alárendelését valami felettünk lebegőnek. Mert az értés eszköz, fegyver a kezünkben; a nemértés a magunk eszközzé válása. Értéssel uralkodunk a dolgok felett, nemértéssel a dolgok uralkodnak rajtunk.

A dolgok uralkodása rajtunk, elidegenedés. — A szocializmus el nem idegenült társadalom.

A kultusz az emberi hülyeség, ha tiszteletben nyilvánul meg. — A szocializmus az értelmes emberek társadalma.

Szocializmus és kultusz összeférhetetlenek.

Hogy miért ez a kirohanás a kultusz ellen? Van rá aktuális okom, illetve ürügyem is, valójában azonban rég készen állnak bennem a fenti dühös tömondatok, s mindannyiszor „robbannak”, ahányszor csak a kultusz bármilyen formájával vagy akár csak bármiféle szertartással, ünnepélyességgel találkozom. Úgy hiszem, nem valami torz vonás ez nálam, hanem nagyon is általános, a modern emberre jellemző életérzés. Milan Kunderában, a kiváló cseh íróban valószínűleg szintén ez működött *Tréfa* c. regénye megszületésekor, a névadó ünnepség pompás leírásának papírra vetése közben: „...Egyetértett velem és elmondta, mennyire örül, hogy ők, az állampolgári ügyek előadói, végre egy kis támogatást kapnak művészeinktől, akik talán már megértik, milyen megtisztelő feladat igazán szocialista temetéseket, esküvőket és keresztelőket (ezt gyorsan kijavította és névadó ünnepséget mondott helyette) nyújtani népünknek. Hozzátette, hogy azok a versek, amelyeket az úttörők ma szavaltak, igazán szépek. Igazat adtam neki, és megkérdeztem, nem volna-e hathatósabb eszköz az emberek leszoktatására az egyházi szertartásokról, ha éppen ellenkezőleg, azt tennénk lehetővé számukra, hogy *semmilyen* szertartáson se vegyenek részt. Azt is megkérdeztem, nem gondolja-e, hogy a modern ember lényegéhez tartozik az irtózás a ceremóniáktól és szertartásoktól, nem éppen ezt az irtózást kellene-e támogatni.” Ez a szertartás- és kultuszellenesség (a kettő elválaszthatatlanul összefügg egymással) pedig kétségtelenül a formák ürességének felismerésében, s az irónia hiányának elviselhetetlenségében gyökerezik, ez utóbbi ugyanis szintén jellemző vonása a modern embernek. No persze azt is sejtem, hogy a „modern ember” fogalmának ebben a kicsit kisajátító értelmezésében van egy kis értelmiség-központúság, meg talán némi sznobizmus is, sőt a szadizmus egy fajtájához is köze van talán... Olyanfélék jutnak az eszembe, hogy az ünnepélyes arcban mindig van valami a bárgyú arcból is, az ünnepélyesség még a leginkább értelmet sugárzó arcot is képes átmenetileg megfosztani ettől a sugárzástól. A bárgyúság pedig provokál, agresszivitást szít.

Am kérdés, változtat-e ez valamit a lényegen? Azon, hogy — és most már Gyurkó László *Lenin, Október* c. könyvét idézem — „a bálványokat nem a csodálat emeli, hanem a tudás hiánya”. Ehhez teszem még

hozzá, hogy természetesen nem mindegy, miből, illetve kiből lesz bálvány. De ide kívánczok még néhány sor Gyurkó könyvéből: „Emberi szükséglet, hogy a hősökből istent vagy ördögöt formáljunk? Bizonyára, különben nem hódolnánk annyi ezer éve ennek a szokásnak: az embe-
reknek, úgy látszik, embertelen szükségleteik is lehetnek.”

Hogy miért épp Gyurkót idézem? Lenin miatt. A nyitány szerepét betöltő kultuszellenes átkozódás ugyanis valójában Horst Krüger nyugatnémet újságíró *Stadtpläne* c. riportkönyvét olvasgatva szakadt ki belőlem. Itt, a Moszkváról szóló riportban található egy igen érzékletes, s a dolgok mélyebb lényegébe világító leírás a Lenin-mauzóleum előtt elvonulók végtelen soráról, áhítatos zárandoklásáról. Egyebek mellett arról is szó esik, hogy a riportternek úgy tűnik, a zárandokok egyike, egy idős asszony, keresztet is vet, ami, s ezt Krüger is lehetségesnek tartja, talán téves megfigyelés, a légkör sugallta érzéki csalódás is lehet. De még ha csupán „riporter színezésről” van is szó, a lényegen ez aligha változtat... Ilyenformán hát, Krüger kissé ironikus, de alapjában véve nem ellenséges hangú, érezhetően a történelmi gyökerek felmutatására is törekvő riportját olvasva, kicsit küszködve a német szöveggel, több minden eszembe jut. Gyurkó könyve is, a maga kultuszról kifejtett Lenin-portréjával, amely éppen a póztalanság megmutatásával teremtette meg számomra Lenin emberközelségét, akitől — ezt is meg kell gyónnom — éppen kultusza tartott sokáig távol, ellentétben Marx-szal, akit tiszteletének emberibb arányai és szellemibb mivolta miatt mindig is közelebb éreztem magamhoz. És persze jelentkezik az ilyen képek kapcsán a mindig elmaradhatatlan, kissé olcsóságra csábító kísértés is, olyanféle mondatok leírására, hogy vajon ha Lenin ezt látná... Lenin mindenekelőtt gondolkodó volt, vagy inkább gondolkodva cselekvő. Még pontosabban: *gondolkodás után cselekvő*... Ennél azonban sokkal érdekesebb kérdésnek látszik: vajon a Mauzóleum látogatói közül hányan olvasták Lenin műveit? És ha olvasták — mert nyilván sokan vannak ilyenek — hogyan olvasták? Lehet-e *eleve tisztelettel* igazán olvasni? Ha a hit megelőzi a megismerést és nem a megismerés hatására jön létre? Nem jobb érzelmi előfeltétel-e (ha már mindenképpen létezik ilyen) a megértéshez a szkepszis, a kételkedés, majd azt mondanám, a szembenállás? Valahol, már nem tudom, hol, azt olvastam, hogy Bibliát olvasni csak a hitetlenek tudnak igazán. És... De hagyjuk inkább, mert mindebben talán szerepe lehet a magam szkepszis- és iróniakultuszának (!) is, türelmetlen ellenszenvemnek minden „nem észből” fakadó emberi megnyilatkozással szemben: tudom, hogy valahol megbújik bennem egy rejtett szörnyeteg, racionalista zsarnok, aki legszívesebben ráripakodna a Mauzóleum zárandokaira: „Előbb tessék megérteni, s azután tisztelni!” És azt is tudom, hogy ez annyi, mintha egy szerelmes-től (mellesleg a kultusznak van is köze az erotikához) azt követelném, hogy előbb ismerje meg alaposan szerelme tárgyát, mérlegelje higgadtan, érdemes-e rápazarolni érzéseit, s ha a vizsgálat „pozitív eredménnyel” zárult, szeressen bele. Világos az is továbbá, hogy a történelem sohasem várja meg az értést, s hogy a forradalom közkatonái mindig értés nélkül veszik ki részüket a forradalomból. „A vezetők tudatosan, a tömegek ösztönösen”, vallja erről Lenin, s ez az „ösztönösen” nem más, mint nem értve, csak valami homályos sejtésektől, reményektől, pillanatnyi érdekektől hajtva, érzelmileg kötődve. Persze

ez az „érzelmi kötődés” még nem kultusz, hanem forradalmi lelkesedés, mámor, ami hamar elszáll. S később, ha a macskajaj bekövetkezik, mi mást tehet a „vezérkar” mint hogy beveti a kultuszt? A kultusz tehát ilyenformán toldalék. S pótlék is egyben: anyagát tekintve más, műanyag, vegykonyha-készítmény, s ezért ugyanazt a szerepet sem töltheti be. Nem is szólva arról, hogy sokszor készítői is más szerepet szánnak neki.

De nem ismeretlenek persze a gyökerek sem. Roger Garaudy is utal *A kínai kérdés* c. könyvében, a Mao-kultusz kapcsán, az ilyen kultuszjelenségek okaira, összefüggésükre a korábbi társadalom transzcendens-miszticista jellegével, a tárgyukat tekintve más, de érzelmileg azonos töltetű és hőfokú kultuszokkal. Látja ezt Horst Krüger is: riportjának egyik legérdekesebb része a moszkvai pátriárkánál történt ebéd leírása, amely szinte természetesen csendül össze a Lenin-mauzóleum látogatóinak leírásával, s ezt az összecsendülést akkor is éreznék, ha nem olvashatnánk írásában a következő sorokat is: „Lenin valóban nagy. Nagyobb Napóleonnál vagy Bismarcknál, egyike a világ kevés számú megmozgatóinak. A történelem legnagyobb kísérletét indította el, a balszerencse csupán az, hogy ezt itt Oroszországban tette (...) Nekik ugyanis (mármint az oroszoknak, V. Z.) sohasem volt Descartes-juk, Felvilágosodásuk, Francia-forradalmuk, polgári évszázaduk, sem működésképes kapitalizmusuk.” Krüger persze olyasmit mond itt ki, ami gyakori témája a nyugati marxistáknak, többek közt Henry Lefebvre is „kikapott” már érte a *Pravdától*, gondolatban pedig magam is nemegyszer sírdogáltam már emiatt, vagyis voltaképpen Krüger is csak emlékeztet rá, hogy a „történelem legnagyobb kísérlete” egyben a történelem legnagyobb, legképtelenebbnek tetsző vargabetűje is. Csakhogy képtelenség-e csakugyan? Krüger ugyanis elmulasztja feltenni a kérdést: elképzelhető lett volna-e az első győztes szocialista forradalom máshol, mint éppen Oroszországban? Nemcsak a lenini tézis miatt, hogy a szocialista forradalom ott győzhet legkönnyebben, ahol a burzsoázia a leggyengébb, hanem Oroszország roppant térségei miatt is. Elképzelhető-e, hogy bármely más európai országban ne törte volna le ezt a forradalmat a környező többi állam reakciója? Hiszen volt Párizsi Kommun, tizenkilences magyar proletárdiktatúra és spartakista felkelés is... Hiába, a történelem nem ismeri a geometriát, nem tudja, hogy két pont között legrövidebb út az egyenes. Ehelyett kanyarokkal, vargabetűkkel dolgozik.

Am ennek a vargabetűnek — még ha ezt hinni is kell egy kicsit — talán még értelme is van. Az hogy elindítója lett „nem-Nyugat”, „nem-Európa” emancipációjának. Ez pedig elképzelhetetlen mindennemű kultusz nélkül, hacsak nem kívánjuk tagadni, ami tagadhatatlan: a kultusz tömegmozgósító erejét. Erre gondolva egy kicsit még a Mao-kultuszt is megértem, abszolút anti-intellektuális volta miatt bármennyire visolyogjak is tőle: Kínában ma már nincs éhínség. Csakhogy közben arra sem tudok nem gondolni, hogy Kínában ma borzalmas lehet értelmiséginek lenni. És nemcsak Kínában... Mert Szolzenyicin is eszembe jut...

A nagy kérdőjel viszont: hogyan kikecmeregni a kultuszból? Amikor a „nem éhezés” (átvitt értelemben is) már bekövetkezett, de közben a kultusz fenntartása — az értés ellenében — már egy egész réteg

érdekévé vált. Szívesen mondanám, hogy a „történelem” majd erre is talál megoldást. Csakhogy vigyázat: kultusz! A történelem „bölcességében” hinni „marxista” betegség is. És számomra semmi sem hallatszik félelmetesebben, mint az olyanféle kijelentések, hogy: „vállalom a felelősséget a történelem előtt”, „a történelem igazolni fogja...”, vagy éppen: „hja kérem, a történelemnek (a forradalomnak) áldozatai is vannak”.

Riasztó kép villan fel emlékezetemben, olyan, hogy egy groteszk történelmi komédia szerzőjének is becsületére válna. Az 1965-ös indonéziai véres események során az átmenetileg hatalomra került baloldali Un Tung alezredes emberei kivégeztek néhány tábornokot, előzőleg azonban — így szól a hír — a történelem nevében bocsánatot kértek tőlük. Hogy a tábornokok megbocsátottak-e, nem tudom. Életben maradt társaik azonban nem bocsátottak meg. Talán azért, mert a történelemnél jobban tisztelték az eszközeit.

És ha már Ázsáról esik szó, Indonéziától csupán „egy ugrásnyira” van Kelet-Pakisztán, körülbelül annyira, mint Moszkva Londontól — Guido Gierosa *Kolera* c. riportját olvasom folytatásokban. „Kultusz-kolera” — mert itt a nagyállamiság kultuszáról van szó: fő az állam megbonthatatlan egysége, bármennyire etnikailag és földrajzilag jogosulatlan, mesterséges államtákolmány legyen is az. Korábban Biafrában talán kétmillió emberélet ugyanilyen kultusz áldozata lett. Hogy miért épp a kultuszé, amikor nyilvánvaló: az „egység” fenntartásához *érdekek* is fűződnek? Természetesen — csakhogy sokkal kevesebbeké, mint ahányan az „egység helyreállításában” szerepet kapnak, s emellett még az anyagilag érdekeltek is *hiszik*, hogy „szent” magasabb szempontok alapján járnak el. Mintha csak engem akarna igazolni, mintegy végszóra „befut” koczám Jahja Khán nyilatkozata: „Mit tehetnék mást, mint amit tesztek? Nem szeretném, ha a történelem a pakisztáni egység megbontójaként tartana számon.” Íme, ismét, a „történelem”... És az örület éppen az, hogy *őszintének* érzem Jahja Khán nyilatkozatát...

7.

(*Sziszüphoszról, az Életveszélyről és az emberbe vetett hitről.*) Sziszüphosz azok közé a mitikus figurák közé tartozik, akikkel gondolatban szívesen játszom. Melléje képzelek például egy szemlélőt, aki hanyag tartásban, zsebre dugott kézzel nézi Sziszüphosz erőfeszítését, s amellett hogy esse ágában sincs a szikla felgörgetésében a segítségére lenni, időnként még gúnyos megjegyzésekkel is illeti. Aztán elképzelem Sziszüphosz érzéseit: nyilvánvaló, hogy ezek nem lehetnek éppen barátiak a szemlélővel szemben, sőt igyekezete, hogy elhallgattassa, egyszerűen több, mint érthető. Ha pedig e helyzetből történetet formálnék, nagyon is elképzelhetőnek tartanám, hogy ez a szemlélő elpusztításával, Sziszüphosz gyilkossá válásával érjen véget. Camus szerint Sziszüphosz boldog, miközben a sziklát a lejtőn fölfelé görgeti — érthető hát, hogy félti boldogságát, illúzióit. Rokonszenvem tehát mellette áll, még ha vállalkozása sikeréről esetleg magam sem vagyok meggyőződve.

Itt azonban meg kell állnom egy pillanatra, mert, ami állásfoglalásom illeti, sok függ Sziszüphosz hitének milyenségétől is. Hogy vajon

mélyen gyökerező, autentikus emberi meggyőződésről van-e szó, vagy pedig arról, hogy Sziszüphoszunknak valahol valakik úgy tanították, hogy a sziklát fel lehet juttatni a csúcsra, neki viszont eszébe sem jutott ebben kételkedni. Ez esetben ugyanis rokonszenvem már kevésbé osztatlanul áll Sziszüphosz mellett, s kezdtem megérteni a gúnyolódó szempontjait. És még inkább módosul álláspontom, ha kiderül, hogy Sziszüphosz valójában nem is hisz vállalkozásának sikerében, csupán színleli az erőfeszítést, mivel a szikla felgörgethetősége mítoszának fenntartásához érdekei fűződnek — e képlet esetén fenntartás nélkül a gúnyolódó mellett állok.

Hogy miért e játék Sziszüphosszal? Talán ideje elárulni, hogy valójában a magam minden optimizmussal szembeni gyanakvása s pesszimizmus iránti, de nem feltétlenül magával a pesszimizmussal azonos rokonszenve rejlik mögötte. Sziszüphosz ugyanis, ha mindössze annyit tudunk róla, hogy Sziszüphosz, éppúgy magában rejtheti a humanista forradalmár alakját, aki egész lényével a vállalt üggyel azonosul, mint a rutinpolitikusét, akinél az ügy vállalása még teljes jóhiszeműség, illetve őszinteség esetén is, inkább csak ilyen- vagy olyanfajta nevelés hatásának, *a priori* elfogadott, tehát félig értett nézetek szerinti cselekvésnek tekinthető, ha pedig még a minimális őszinteség is hiányzik (van néhány fokozata az őszinteségnek), úgy egyszerűen opportunizmusról van szó. Ez utóbbi kettő között pedig azért látok csupán árnyalatnyi különbséget, mivel bennük többnyire csak ugyanegy dolog két különböző fokozatára, önhipokrizisre illetve hipokrizisre ismerek, ami azt is jelenti, hogy az átcsúszás egyikből a másikba bármikor bekövetkezhet, anélkül, hogy „hordozójuk” külső magatartásában bármiféle változás állna be. A külső maszk, a „hivatalból optimizmus” változatlan marad, hiszen azt a társadalmi szerep teszi kötelezővé.

Ilyenformán tehát a *forradalmár* (csupán az egyszerűség kedvéért alkalmazom ezt a tipológiát) pesszimizmusellenességét megértem és méltányolom, a *politikuse* iránt viszont, bár indítékaival ugyancsak tisztában vagyok, nem sok tiszteletet érzek. A forradalmár belső motívójában „ha elcsüggedünk, mindennek vége” van valami Hemingway Öreg halászának elszánt nekifeszüléséből, a politikuse viszont cseppet sem heroikus, inkább egy gyermekeit elkényeztető szülő sértődésére emlékeztet, s körülbelül így hangzik: „Én a lelkemet teszem ki értetek, és ez a hála.” A forradalmár belső mozgatóereje ugyanis az aggodalom: a jövőt félti, ha csüggedést sugalló hangokat hall, míg a politikus ugyanebből a már elért eredmények lekicsinylését véli kihallani, s a fáradozásáért megillető elismerés elmaradása felett kesereg, mivel ennek hiánya nyomban elbizonytalanítja — lelkiismeretét csakis az nyugtatja meg, ha elégedett arcokat lát maga körül. A politikus tiszteletet követel meg önmaga, illetve erőfeszítése iránt, még akkor is (vagy annál inkább), ha annak sikerességéről maga sincs egészen meggyőződve. Tiszteletet viszont éppen akkor nem érzünk, ha megkövetelik tőlünk, sőt többnyire éppen ilyenkor támad kedvünk a szentségtörésre... Legálábbis ami engem illet, főleg olyankor érzek kedvet akár a sírúhoz, akár a gúnyolódáshoz, ha derűs arcot várnak tőlem, s ennél fogva egy „profi”, tehát képmutatással is gyanúsítható Sziszüphosz, már pusztán léténél fogva is, a zsebre dugott kézzel fitymáló szemlélő szerepére kényszerít, ugyanakkor pedig gyanút kelt bennem még az igazi, szívlvel-

lélekkel Sziszüphoszokkal szemben is. Sziszüphosz legfőbb rágalmazói az ál-Sziszüphoszok. Miattuk vált számomra gyanússá az optimizmus fogalma általában is, miattuk szimatolok gyakran ott is kincstári optimizmust, ahol valójában szó sincs erről. Úgy tetszik, túlságosan is sok olyan szöveget olvastam, amelyek számon kérik az írótól az optimizmust vagy legalábbis — s ez a jobbik eset — szükségesnek tartják mentgetni pesszimizmusáért. S azok közé tartozom, akik az őket érő hatásokkal szemben többnyire fordítva, bizonyos ellenállással reagálnak. Emellett pedig — s ezt sem mellőzhetem — nincs is más választásom, mint kívülről szemlélni Sziszüphosz erőfeszítéseit, amihez még két, ugyancsak keréken gördülő helyzetemmel szorosan összefüggő szál is hozzákapcsolódik: gyerekkoromban, ami a vallást illeti, jobban ki voltam téve egyes „vigasszal” kecsegtető térítési kísérleteknek, mint a nemzedékemhez tartozók általában, másrészt pedig a rádióból felém üvöltő Sztálin-kultusz is kifejlesztett bennem egyfajta védekező mechanizmust, kíméletlen lecsapási hajlamot minden kultikus jelenséggel s minden valóságos vagy vélt illúzióval szemben... Bár még korábbi rétegekbe is leáshatnék: szólhatnék akár szegény jó nagyanyám csodálatos naivitásáról is és ezzel semmiképp össze nem egyeztethető tekintélyre törekvéséről, arról, hogy ma gyakran lelkifurdalást okozó kíméletlen pimaszkodásaim jelentették számomra a gúnyolódás első iskoláját, azét a szinte abnormálisan korán kialakult ironikus csipkelődését, amelybe magatehetetlenségem minden pangó energiáját beleadtam...

Elintézhető-e azonban ennyivel ez a nemcsak nálam meglévő írói magatartás? S társadalmi szempontból feltétlenül negatív-e az író szemléletének ez a kívülállása, sőt nincs-e arról szó, hogy az író szerepe éppen viszonylagos társadalmonkívüliségében rejlik? Platón Állama jut eszembe, a sokat emlegetett példa, az, hogy az ókori idealista filozófia atyja nem talált benne helyet a művész számára, holott talán éppen az lehetne társadalmi funkciója, hogy amennyire emberileg lehetséges, rajta kívül áll, s független személyként ítél „elevenek és holtak” fölött, bármennyire tudatában legyen is annak, hogy, emberi tulajdonságait tekintve, maga sem különbözik lényegesen „elitétjaitól”... De talán abbahagyom, mert attól tartok, máris túl elviselhetetlenné váltam azok szemében, akik a társadalmat, ahelyett, hogy dialektikus kölcsönhatások egységének fognák föl, egyszerűen jól olajozott gépnek tekintik, s inkább arra emlékeztetek, hogy más kérdés, miért mond valaki valamit, s más, hogy amit mond, igaznak tekinthető-e.

Ám én miért írom le mindezt?

Az apropó tulajdonképpen Varga István *Regénymodell* — valóságmodell c. tanulmánya *Életveszély* c. regényemről (Híd, 1971. 4. sz.), amely, nem tagadom, kellemesen lepott meg, nem elsősorban rám nézve lényegében hízelgő értékelése miatt, hanem mert kétségtelenül a regény nagyfokú értéséről is tanúskodik: szerzője tagadhatatlanul világosan látja meg a szimbólumok mögött azt a jelentéstartalmat, amit a regénnyel kifejezni igyekeztem, ugyanakkor azonban némely nem annyira félremagyarázó, mint egyszerűsítő észrevétele kapcsán polémiára vagy inkább vallomástételre, s a dolgok önmagam előtti tisztázására is kényszerülök. Az egyik ezek közül, hogy „a regény központi problémája, a köz- és a magánérdek összeütközése nem oldódik meg, az író nem oldja

fel a csomót, mivel ismeretek hiányában nem lát távlatot, s ezért egy újabb általánosító megoldással menti ki magát”, amivel kapcsolatban nem is annyira azon akadtam fenn, hogy Varga István a „csomó feloldását” s a „távlat” megmutatását hiányolja, mivel ebben csak valami akaratlan „zsdanovista csökevényt” látok, ami talán „véletlenül” került a szövegbe, hanem inkább az „ismeretek hiányában” indoklason, legfőképp azért, hogy eszerint ebben a kérdésben, ami végül is az emberbe vetett hit kérdése, a távlatot akár elméleti, tudományos-filozófiai ismeretek, akár pedig közvetlen élmények jelentenék. Az utóbbiakkal kapcsolatban különben (bár ugyan ki lehetne elégedett pl. társadalomtudományi ismereteivel?) aggályaim súlyosabbak, jöllehet Max Frisch éppen most olvasott *Stiller* c. regényének sorai mintha csak a magam aggályeloszlató gondolatait tartalmaznák: „Ami személyes világvéleményt alkotja, annak jó részét sosem láttuk saját szemünkkel, helyesebben: a saját szemünkkel láttuk, de nem a helyszínen; távolbalátók, távolból hallók, távolból tudók vagyunk. Ha soha el sem megyünk ebből a kisvárosból, ha azelőtt sem mentünk el: akkor is a fülünkbe cseng a hitleri hang, akkor is háromméternyi közelségből ismerjük a perzsa sahot, és tudjuk, hogy tombol a Himalája fölött a monszun vagy milyen a tenger ezer méter mélységben.” Vagyis e tekintetben szerencsés korban élek, még ha nem is tagadom, hogy a közvetlen élmények hiánya gyakran gondot okoz, ám sokkal inkább egy lakószoba vagy utcarészlet leírásakor, semmint általános következtetések levonásakor az emberrel kapcsolatban. De talán jöjjön inkább a másik idézet: „Más az, hogy Varga Zoltán a konkrétumokat elhagyva, egyéni megoldást keres a felvetett kérdésekre; bár hőse, tulajdonságait illetően, elítélhető, futni hagyja őt, mivel egyszerűen hisz benne, és úgy gondolja, változtatni nem lehet rajta, hibái örök emberiek”. Illetve más helyütt majdnem ugyanígy: „Varga Zoltán ezen művében nem fedi fel azokat az erőket, amelyek hősét olyanná formálták, amilyen, hanem először pálcat tör felette, majd, mivel »ember« megbocsát neki.” Nos, ami a hősméret formáló erőket illeti, ezekkel a regényben valóban nem foglalkoztam, s ezzel kapcsolatban most is épp csak érintem az emberi személyiséget formáló külső, legfőképpen társadalmi tényezőket, s még arra a gondolataimat rengeteget foglalkoztató tényre is csak futólag utalok, hogy ugyanazokra a külső formálóerőkre nagyon is különféleképpen reagálhatunk, vagyis annyira semmiképpen sem tudom csak külsőleg determinálnak elfogadni az embert, hogy (néhány szélsőséges helyzettől eltekintve) csakis egyetlen járható út, illetve fejlődési lehetőség előtt álljon, az ember veleszületett tulajdonságai tehát aligha hagyhatók figyelmen kívül. „Megbocsátásomról” viszont el kell mondanom, hogy Varga István tanulmányában kissé túl egyértelműnek tekinti azt, főleg azáltal, hogy elhanyagolhatónak véli, hogy a megbocsátásra, Polgár György felmentésére protekció, sőt korrupció révén kerül sor, s ekképpen az egész ironikus színezetet kap, etikai értelemben tehát aligha mehet igazán felmentésszámba. Ennyivel azonban mégsem érhetem be, mivel Varga István írásának szóban forgó részei a kérdések egész sorát vetik fel bennem: Miért „bocsátottam meg” Polgár Györgynek? Azért-e, mert „hiszek benne”? Olyannak látom-e az embert általában, mint amilyenek regényemben Polgár Györgyöt megírtam? S ha igen, megbocsátok-e neki és hiszek-e benne?

A regény befejezését akár formailag is indokolhatnám, azzal, hogy az *Életveszély* alapjává az Orpheusz-témát kívántam tenni, jobban mondva anti-Orpheusz regényt akartam írni. Márpedig Polgár Györgyből, aki minden inkább, csak nem művész, csakis úgy formálhattam anti-Orpheuszt, ha sorsa mindenben ellentétes Orpheuszéval (még ha nem is állt szándékomban fokról haladva ellenpontozni az Orpheusz-mondát), vagyis ki nem érdemelten kellett visszakapnia a maga Eurüdikéjét, aki persze éppúgy nem Eurüdiké, ahogyan Polgár György sem Orpheusz és szerelme sem orpheuszi. Elmondhatom azonban azt is, hogy amint a regény, s főleg a vizsgálatról szóló második rész írásával előrehaladtam, belülről is egyre inkább szükségét éreztem, hogy végül is „futni hagyjam”, mivel a figura boncolgatása közben már-már a szadizmushoz közel éreztem magam, s ezzel párhuzamosan merült fel bennem a kétely „ítélkezési jogomat” illetőleg is. És mit is tettem volna mást, ha egyszer — akaratlanul is egy divatosan nyegle fordulat szalad a tollam alá — „ez van, ezt kell szeretni”. Fogcsikorgatva ugyan, de be kellett látnom tehetetlenségemet Polgár Györggyel szemben, el kellett ismernem, hogy végül is mindig a felszínes, vidáman fickádozó kispolgár diadalmaskodik. De ezzel függ össze még valami, ami a regény egyik fontos filozófiai-pszichológiai komponensét jelenti: az egzisztencialista filozófiának arra az ismert tézisére gondolok, amely szerint az egyénre mérhetetlen felelősség nehezedik, amit én végtelenül igaznak érzek, de egyben „tömeges használatra” alkalmatlan igazságnak is tartok. Mert ugyan mi történne, ha erről a ránehezedő felelősségről egy Polgár György típusú embert igyekeznék meggyőzni? Ha valami csoda folytán végighallgatna és nem intézné el szavaimat egyetlen legyintéssel, bizonyos, hogy ezt a felelősséget — ami valójában egy igazságos és emberséges társadalom elengedhetetlen követelménye tagjaival szemben — mérhetetlenül embertelennek, számára elviselhetetlennek, szubjektíve igazságtalannak érezné (mellesleg ezért is ábrázoltam a Legfelsőbb Hivatal „nyomozót” s egész légkörét ellenszenvesnek, hisz a Polgár Györgyök mindenekelőtt „élni” akarnak, s nem felelősek és igazságosak lenni, tulajdon lényegüknél fogva nem etikai alapokon álló és nem szellemi lények, és — bármennyire keserű pirula is ez — ebben rejlik életrevalóságuk, képességük a boldogságra.

Ennyit Polgár Györgyről és a megbocsátásról, míg a figurával kapcsolatos általánosítások kapcsán mindenekelőtt azt jegyzem le, hogy persze magam is tudom: az ember fogalma nem azonos a kispolgáréval, no meg azt is, hogy olyan ember, mint Polgár György, természetesen nem létezik. Egyetlen ember sem csak abból áll, hogy kispolgár, ugyanakkor azonban nincs is olyan ember, akiben ne lenne valami Polgár Györgyből, de az sem igen tagadható, hogy az emberi értékek ott kezdődnek, ahol Polgár György végetér. Ám tagadható-e, hogy az átlagos képességű, középszerű ember potenciális kispolgár? Vitatható-e, hogy a kispolgár nem más, mint az átlagember, számára „optimális” körülmények között, s hogy ha lehetősége adódik rá, mindig kész szemérmetlenül és boldogan kispolgárrá válni? Hogy miért hiszem ezt? Hipotézisekkel játszom itt persze, de úgy tűnik, mindenekelőtt éppen közepességében rejlik ez a kispolgári életforma és életfelfogás iránti affinitás, talán éppen abban, hogy valaki, többnyire öntudatlanul, maga

is érzi, hogy önálló etikai értékelésre, világlátásra, autonóm személyiséggé válásra képtelen, hogy hiányzik belőle a komolyabb műveltség elsajátításához nélkülözhetetlen fogékonyság, úgyszólván a kispolgári életforma, a beszűkült érdeklődés, a konvenció-etikához igazodás, a magánéletbe gubózás szinte kapóra jön számára, s mindez persze menekülést is jelent a felelősség elől. És végső fokon még jó, ha csak erről van szó, s nem törtétekről is, amikor nála tehetségesebbeket állít félre, s estenként a „történelemcsinálás” csúcspontjaira is felküzd magát. Bár végső fokon akár fent van, akár lent, pusztán léténél, tömegsúlyánál fogva, ő a dolgok legfőbb zátonyra juttatója. Ő határozza meg a történelem törvényszerűségeit, miatta kiszámíthatatlanok még mindig a történelem útjai, s miatta szenved maga is a történelem súlya alatt. Ön-maga miatt. Elítélhető ezért? Elítélhető-e egy gyufával játszó kisgyerek, aki magára gyújtja a házat?

Hogy ennek ellenére hiszek-e benne? Attól félek, pesszimizmusra éppen az ad okot, hogy ennek ellenére *kell* benne hinni. S hogy egyáltalán *hinnem* kell — az ellenkezőjét annak, amit *tudok* róla. Hogy a *hit* fogalma itt nem válik fölöslegessé.

De talán visszatérek újra Sziszüphoszhoz. Hiszen már „az is valami”, ha Sziszüphosz sziklája, valahányszor visszagurul a lejtőn, kissé mindig fentebb akad meg. Persze ez, hogy „az is valami”, különböző hangsúllyal ejthető.